

УДК 911.373/.374:502.35

Креховецька І.В.

ПРОБЛЕМИ СТАЛОГО РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ

У статті узагальнено особливості сучасного стану сільських територій, процесів і явищ, що у них відбуваються, виділено та проаналізовано сутність основних проблем, які потребують вирішення на шляху переходу до сталого розвитку сільської місцевості, визначено основні передумови здійснення такого переходу.

Ключові слова: сталий розвиток сільських територій, демографічна ситуація, соціально-економічні та соціо-культурні проблеми, стан природного довкілля.

В статье обобщены особенности современного состояния сельских территорий, процессов и явлений, в них происходят, выделены и проанализированы сущность основных проблем, требующих решения на пути перехода к устойчивому развитию сельской местности, определены основные предпосылки осуществления такого перехода.

Ключевые слова: устойчивое развитие сельских территорий, демографическая ситуация, социально-экономические и социо-культурные проблемы, состояние природной среды.

The paper summarizes the features of the current state of rural areas, processes and phenomena that occur in them are highlighted and analyzed the essence of the main problems to be addressed in the transition to sustainable rural development, the basic preconditions for the implementation of such a transition.

Keywords: sustainable development of rural areas, the demographic situation, socio-economic and socio-cultural issues, the natural environment.

Постановка проблеми. Сільські території в Україні займають 90% площі держави, проживає на них третина усього населення. Так уже історично склалось, що українська нація впродовж століть формувалася як землеробська спільнота, яка зазнавала різноманітних об'єктивно та суб'єктивно зумовлених трансформацій. Основними чинниками суб'єктивного характеру були впродовж останніх півтора століть цілеспрямована тотальна націоналізація землі, примусова псевдоколективізація сільськогосподарського виробництва, які спричинили соціалістичне батрацтво, сприятливі умови для організації штучного голодомору, малоефективне неконкурентне господарювання.

За двадцять років існування незалежної Української держави у сільськогосподарському виробництві та житті сільських жителів практично не відбулося помітних позитивних змін. Проблеми розвитку сільської місцевості з кожним роком стоять зазвичай ще гостріше. Професор П. Панченко про існуючі соціально-культурні проблеми сільського населення висловлюється так: «такої долі українське селянство не заслужило. Впродовж усього часу воно було годувальником свого народу, лишилося чи не єдиним оберігачем і примножувачем національних господарських культурно-етнічних традицій, гарантом їх незнищенності, духовним пристановищем душі українського народу. Є всі підстави стверджувати: не було б українського села – не було б уже, напевно, української мови, культури і зрештою української державності» [4; 3]. Тому існує гостра необхідність здійснити цілу серію різнопланових наукових досліджень, які ставили б за мету виявити і проаналізувати проблеми, що потребують вирішення на шляху переорієнтування сільської місцевості на шлях утвердження сталого розвитку.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Актуальність проблем сталого розвитку сільських територій вже активізувала ряд відповідних досліджень. Ґрунтовними є наукові праці і публікації таких вітчизняних науковців, як О. Бородіна, Ю. Губені, Л. Мармуль, О. Онищенко,

О.Попової, І. Прокопи, Л. Семенюк, В. Юрчишина. Серед зарубіжних дослідників займались вивченням окресленої тематики Ю. Баденков, В. Воробйов, Н. Глазовський, В. Котляков, Т. Hunka, R. Wilczyński, D. Smoleń.

В Україні за двадцять років реформування земельних відносин та вироблення стратегій розвитку сільських територій, так і не вдалося досягнути очікуваного результату – вийти на шлях оптимізації природокористування і сільського господарства – підвищення ефективності виробництва сільськогосподарського комплексу із мінімальним антропогенним навантаженням на навколишнє середовище. Розробкою методологічної бази і методичних підходів, а також практичних засад раціонального використання та охорони земельних ресурсів займались такі вчені, як Д. Бабміндра, С. Булигіна, В. Горланчук, Д. Домбряк, А. Третяк та інші.

Метою статті є узагальнена характеристика сучасного стану сільських територій, процесів і явищ, що у них відбуваються, виокремлення та аналіз сутності основних проблем, які потребують вирішення на шляху переходу до сталого розвитку сільської місцевості, виділення основних передумов здійснення такого переходу.

Виклад основного матеріалу. Україна належить до тих держав, які прийняли міжнародні стандарти концепції сталого розвитку та проголосили вихід на шлях збереження навколишнього середовища та раціонального використання природних ресурсів. Дана концепція була сформована ще у 80-их роках і задекларована на конференції ООН з питань навколишнього середовища і розвитку «Саміт планети Земля» або «Ріо-92» (Бразилія, 1992 р.) [8;4], де було ухвалено «Декларацію Ріо» і визначено концепцію сталого розвитку домінантною ідеологією функціонування земної цивілізації у ХХІ ст. На цій конференції глави держав вперше ухвалили план дій зі сталого розвитку, що отримав назву «Порядок денний на ХХІ ст.». Він повинен стати принципово новою філософією людського існування.

Більшість науковців вважає, що прийнявши міжнародний вектор сталого розвитку і реалізуючи його на практиці, можна досягнути економічного зростання та зменшити вплив на довкілля. Термін «сталий розвиток» (sustainable development) зараз широко поширений і використовується не тільки у науковій, але і у науково-публіцистичній літературі, особливо у країнах Західної Європи. Саме поняття «sustainable development», як відомо, взято із біоекології і популяційної динаміки. Воно тлумачиться у цих галузях знань як допустимість чи самопідтримка. Вперше використаним воно було для визначення нової парадигми суспільного розвитку авторами відомої доповіді «Наше спільне майбутнє» [3;13].

Серед українських науковців є різні точки зору щодо достовірності та досконалості перекладу з англійської мови терміну «sustainability». Тому часто визначення «сталий розвиток», «збалансований розвиток», «стійкий

розвиток» використовують як тотожні. На державному рівні було прийнято саме термін «сталий», що відображено у Постанові Верховної Ради України від 24 грудня 1999 р. № 1359-XIV «Про затвердження Концепції сталого розвитку населених пунктів», де сталим розвитком називають «соціально, економічно і екологічно збалансований розвиток міських і сільських поселень, спрямований на створення їх економічного потенціалу, повноцінного життєвого середовища для сучасного та наступних поколінь на основі раціонального використання ресурсів (природних, трудових, виробничих, науково-технічних, інтелектуальних тощо), технологічного переоснащення і реструктуризації підприємств, удосконалення соціальної, виробничої, транспортної, комунікаційно-інформаційної, інженерної, екологічної інфраструктури, поліпшення умов проживання, відпочинку та оздоровлення, збереження та збагачення біологічного різноманіття та культурної спадщини» [6; 6].

Збалансоване та стабільне існування і розвиток людства можуть бути досягнуті за умови гармонійної взаємодії основних чинників, які впливають на забезпечення життєдіяльності. Концепція сталого розвитку базується на тріаді «людина – природа – економіка». Свідомо вибудована саме така послідовність, оскільки вона акцентує увагу на тому, що «людиноцентризм» є основною парадигмою існування людського суспільства на даному етапі. Характер взаємодії людини і навколишнього середовища визначають стан і особливості економічної ситуації. Ці три компоненти нерозривно взаємопов'язані між собою, взаємодіють, взаємовизначають і взаємодоповнюють один одного. Для цього поєднання притаманна закономірність цілісності (комплексності) – зміна одного компонента неминуче призводить до зміни інших.

Важливими вимогами до сталого розвитку є також те, що він має бути тривалим у часі і не відбуватись за рахунок погіршення можливостей наступних поколінь людей забезпечувати свої потреби. Основним завданням сталого розвитку вважаються зведення наслідків природокористування і життєдіяльності людини до мінімального впливу на довкілля, сприяння відтворенню відновної частини природно-ресурсного потенціалу.

Сталий розвиток сільської місцевості є важливою складовою практичної реалізації концепції сталого розвитку країни в цілому. Під сталим розвитком сільської місцевості (сталим розвитком сільських територій) зазвичай розуміють поступальний розвиток сільської спільноти, за якого забезпечуватиметься виконання нею основної господарської функції – виробництво агропродовольства, а також формування інших суспільних благ; збереження сільської культури та історично сформованих ландшафтів; надання рекреаційних послуг, соціально-екологічний контроль за територією; відтворення населення, підвищення рівня та покращення якості його життя; підтримання екологічної рівноваги [5].

Слід зауважити, що Україна, прийнявши документ під назвою «Державна цільова програма сталого розвитку сільських територій на

період до 2020 р.», який ухвалений 3 лютого 2010 р. Кабінетом Міністрів України, вже визначила ряд важливих кроків, які необхідно зробити для реалізації сталого розвитку сільських територій. Метою Державної цільової програми визначено забезпечення сталого розвитку сільських територій, підвищення рівня життя сільського населення, охорона навколишнього природного середовища, збереження природних, трудових і виробничих ресурсів, підвищення конкурентоспроможності сільськогосподарського виробництва[2].

Таким чином, на шляху реалізації концепції сталого розвитку сільських територій стоїть цілий комплекс проблем, які можна об'єднати у три блоки:

- проблеми, пов'язані з демографічною ситуацією, соціально-економічними умовами проживання населення, збереження його соціально-культурного середовища;
- проблеми підвищення ефективності перспективних напрямків традиційного природокористування, доповнення їх новими видами економічної діяльності, які покликані забезпечити раціональне і збалансоване використання наявного природно-ресурсного та праце-ресурсного потенціалів території;
- проблеми, пов'язані з екологічним станом довкілля, оптимізацією природоохоронної діяльності.

Із зазначених трьох блоків проблем, найбільш детально розглянуті і описані у фахових виданнях питання, що стосуються господарської діяльності. Однак, більшість із цих публікації розглядають дану проблематику з точки зору економічної науки, недостатньо уваги приділяючи просторовим аспектам оптимізації природокористування.

Соціально-економічні проблеми українського села стоять сьогодні найбільш гостро. Поки що не здійснюється жодних суттєвих практичних кроків, які були б спрямовані на їх розв'язання. Так, демографічна ситуація у сільській місцевості продовжує характеризуватися негативними тенденціями. Результати наукових досліджень показують, що довгострокове скорочення чисельності сільського населення спричиняє обезлюднення та вимирання десятків сіл. Народжуваність знизилась до рівня, який не забезпечує простого відтворення населення (1,2 – 1,6 дитини на одну жінку впродовж останнього десятиліття). Коефіцієнт смертності сільського населення є досить високим і продовжує зростати. Особливе занепокоєння викликає значний показник смертності серед чоловіків працездатного віку, новонароджених та немовлят віком до 1 року. Все це спричиняє стійку тенденцію продовження депопуляції сільського населення.

Несприятлива демографічна ситуація, у свою чергу, призводить до негативних наслідків у статеві-віковій структурі сільського населення. Підвищується частка у віковій групі осіб пенсійного віку. Оскільки, зайняті у матеріальному виробництві в сільській місцевості, здебільшого, особи, старші середнього віку, в тому числі передпенсійного. У

найближчому майбутньому це може спричинити зростання дефіциту економічно активного населення, яке здатне освоювати і розвивати нові види господарської діяльності.

Однак, на сьогодні, найбільш гостро у сільській місцевості стоїть не проблема дефіциту робочої сили, а навпаки –проблема надто високого рівня безробіття. Формування трудових еміграційних потоків стало вже звичним явищем для українського села у західних областях України. Саме такою є реакція селянства на відсутність робочих місць, низький рівень заробітної плати, неповну зайнятість, примусові відпустки, відсутність соціальних гарантій.

Особливістю сучасної зайнятості сільського населення є також масштабна трудова маятникова міграція. Тобто значна частка сільського населення знаходить місце праці поза межами свого населеного пункту, особливо у прилеглих великих та середніх містах. За даними досліджень сільських населених пунктів, понад 40% їх жителів, які працюють на підприємствах і в організаціях, або майже чверть всього зайнятого сільського населення (включаючи і особисте селянське господарство) працює за межами свого села [7;62]. Трудова міграція серед сільських жителів залишається стабільною уже тривалий період. Це негативно позначається в усіх сферах суспільного життя: зменшується кількість зайнятих у сільському господарстві; занепадає соціальна інфраструктура; відбувається руйнація сімей; діти виховуються без належного нагляду. Погіршуються якісні характеристики сільського населення, зростає захворюваність, скорочується тривалість життя, посилюються гендерні диспропорції. Все це у сукупності призводить до подальшої деградації сільських поселень, що неминуче негативно позначиться у майбутньому на перспективах відродження сільськогосподарського виробництва.

Важливою є проблема розвитку соціальної інфраструктури сільських територій. Особливо проблемними залишаються питання: побутового обслуговування (газифікації, водопостачання, електрифікації, будівництва шляхів сполучення); якості медичного обслуговування (забезпеченості сіл фельдшерсько-акушерськими пунктами, недостатність кваліфікаційних кадрів, належно обладнаних приміщень, відсутність достатньої кількості медикаментів, забезпеченості транспортом); функціонування навчально-виховних закладів (нестача дошкільних закладів, пристосованість приміщень шкіл); забезпечення соціально-культурних потреб та житлового будівництва у сільській місцевості. Проблемою залишається транспортна інфраструктура села: незадовільний, подекуди критичний, стан доріг, недостатня забезпеченість транспортними послугами, відсутність надійного сполучення з районними і обласними центрами. Все це створює своєрідні бар'єри на шляху переходу сільської місцевості до сталого розвитку.

Важливим, для дослідження є блок проблем, які пов'язані зі станом природного довкілля, що тісно пов'язані з особливостями традиційного природокористування. Посилення антропотехногенного тиску на природне

середовище призводить до загострення і ряду соціально-економічних проблем. У процесі господарської діяльності порушується генетична цілісність ландшафтів. Вона зазвичай спричинена екологічною незбалансованістю структури сільськогосподарських угідь, ігноруванням екологічної ємності та ерозійної стійкості ландшафтів під час їх використання, надмірною у багатьох сільських регіонах країни розораністю території, нераціональним веденням лісового господарства без урахування екологічних функцій лісів. Також активізувалися негативні процеси і явища, які пов'язані із водною і вітровою ерозією ґрунтів, зсуви, селі, руйнуються береги річок, зростає кількість техногенних аварій і катастроф; прискорилась дегуміфікація ґрунтів, знизилась їх родючість, а відповідно – зменшилась продуктивність сільського господарства і лісових угідь. Зростає ймовірність катастрофічних паводків та вітровалів. Гострою екологічною та соціально-економічною проблемою стали замулювання і зникнення малих річок, забруднення і зниження якості природних вод, руйнування і деградація водних екосистем, втрата рекреаційного потенціалу та естетичної цінності ландшафтів. Невирішеними залишаються питання, пов'язані із природоохоронною діяльністю на державному, регіональному та локальному рівнях.

Проблеми сільської місцевості пов'язані не тільки з об'єктивними передумовами життєдіяльності, але й із значними недоліками у реалізації напрацьованих шляхів переходу на рейки сталого розвитку. Передусім це проявляється у непослідовності, половинчастості виконання визначених відповідними державними документами, правових, організаційних, наукових, фінансових та інших заходів, які були спрямовані на реалізацію концепції сталого розвитку сільських територій. Сама система заходів, яка пропонується органами державного управління, не завжди враховує реальні першочергові потреби мешканців села, не завжди спирається на науково обґрунтовані методологічно виважені концепції.

Беручи до уваги усю сукупність існуючих проблем, можна окреслити ряд важливих передумов переходу сільських територій на шлях сталого розвитку. Серед них:

— покращення демографічної ситуації та уповільнення темпів падіння чисельності населення, створення правових гарантій та ефективної демографічної політики для досягнення економічного, соціального та екологічного благополуччя кожної сім'ї;

— ефективне та екологічно налаштоване функціонування економіки, що дозволить досягти вищих показників життєвого рівня населення, раціонально розв'язувати соціальні та ресурсно-екологічні проблеми розвитку суспільства;

— оптимальне природокористування, збереження і відтворення природних ресурсів, всебічна охорона природного довкілля — як найголовніша передумова забезпечення ресурсно-екологічної безпеки

нинішнього та майбутніх поколінь, підтримання у біосфері екологічної рівноваги;

— вивчення і застосування світового досвіду у сфері сталого розвитку сільських територій, інтеграція до європейських програм, розширення масштабів міжнародного співробітництва у сфері ефективного розв'язання природно-ресурсних, екологічних проблем і завдань сталого розвитку, підвищення його результативності та ефективності, застосування сучасних світових досягнень у науково-технологічній, соціальній та екологічній сферах.

Однак вони не охоплюють шляхи оптимального вирішення усіх існуючих на сьогодні соціально-економічних, соціо-культурних та екологічних проблеми села.

Висновки. Отже, основними проблемами, які потребують вирішення на шляху практичної реалізації концепції сталого розвитку сільських територій, залишаються: нестабільність демографічної ситуації та соціально-економічних умов проживання у селі, неефективні системи організації праці, безробіття, відсутність привабливих перспектив самореалізації працездатного населення, низький рівень побуту, неякісні житлові умови, занепад інженерної інфраструктури, погіршення стану ландшафтів, внаслідок незбалансованого природокористування. Це все створює передумови для росту міграційних потоків сільських мешканців, непопулярності і непривабливості сільського способу життя, вимирання та обезлюднення сіл, нестійкого розвитку сільської місцевості.

1. Збарський В. К. Соціальна інфраструктура села як фактор відтворення робочої сили / В. К. Збарський / Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Збірник наукових праць. – 2010. – Вип. 154. – 4.1. – с. 152-160
2. Концепція Державної цільової програми сталого розвитку сільських територій на період до 2020 року. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.swar-rural.org.ua/files/ua/rural_development/attachment2.pdf
3. Наше общее будущее. Доклад Международной комиссии по окружающей среде и развитию. - М., Прогресс, 1989, - 376 с.
4. Панченко П. Передне слово. Новітня аграрна історія України. Кам'янець-Подільський, «Абетка». – «Нова», 2004, - с. 3
5. Попова О. Л. Основи сталого розвитку сільських територій / О. Л. Попова [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.agroua.net/conferences/konferen_22_05_08
6. Про Концепцію сталого розвитку населених пунктів: Постанова Верховної Ради України № 1359-XIV від 24.12.1999 р. // Офіційний вісник України. – 2000. - №1. – с. 6.
7. Прокопа І. В. Зайнятість сільського населення в Україні: територіальна диференціація / І. В. Прокопа, О. Л. Попова, М. Г. Бетлій // Економіка і прогнозування. – 2007. - № 10. С. 56 – 74. – с. 62
8. Рио-де-Жанейрская декларация по окружающей среде и развитию, утвержденная Конференцией ООН по окружающей среде и развитию, Рио-де-Жанейро, 3-14 июня 1992 года. – [Електронний ресурс] - Режим доступу: <http://www.un.org.russian/document/declarat/riodece.htm>